
Informe sobre la incoació de l'expedient per declarar BIC Immaterial (B.I.C.i.) la festa de la Mare de Déu del Castell, de Cullera

Autor: Css. Llegat Històric i Artístic
Aprovació: Ple, 29 gener 2024

Antecedents.-

Amb data 3 de novembre de 2023 te entrada al registre del Consell Valencià de Cultura, núm d'expedient 2022/0589-V, la resolució de la Vicepresidència Primera i Conselleria de Cultura i Esport, per la qual s'incoa expedient per a declarar Bé d'Interés Cultural Immaterial (B.I.C.i.), les Festes de la Mare de Déu del Castell de Cullera.

Sent preceptiu, de conformitat amb el que disposa l'art. 27.5 de la Llei 4/98, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià, l'informe favorable de dos institucions consultives de l'Administració de La Generalitat en matèria de patrimoni cultural, i tenint el Consell Valencià de Cultura eixa consideració de conformitat amb el que disposa l'art. 7 de la mencionada llei, es sol·licita que siga emés un informe als efectes assenyalats, recordant el termini de tres mesos per a substanciar l'esmentat informe.

D'acord amb la disposició de la Presidència i Comissió de Govern, s'encarrega a la Comissió de Llegat Històric i Artístic del Consell Valencià de Cultura la redacció de l'informe per a la seua remissió al Ple de la insttució.

Justificació.-

La celebració de festes patronals (incloent com a patronals no solament aquelles que referencien a una advocació religiosa) és una institució amb gran arrelament en les cultures, i molt especialment al nostre món mediterrani.

La festa expresa el sentit d'identitat d'una comunitat; amb ella es manifesta la tradició, la permanència viva d'eixa comunitat en el temps i les il·lusions i ideals. Com tantes vegades s'ha dit, la festa és manifestació a través de la història i del sentit reivindicatiu i exponencial de la pròpia identitat.

Més a més, la varietat de manifestacions festives és exemple de riquesa i vivacitat cultural dels pobles. Eixa és raó principal per la qual la Llei 4/1998, a l'art. 45, assenyalava: *.....seran declarats béns immaterials d'interés cultura les activitats, les creacions, els coneixements, les pràctiques, els usos i les tècniques que constitueixen les manifestacions més representatives i valuoses de la cultura i de les formes de vida tradicional dels valencians, així com les tradicions*

en les seues manifestacions musicals, artístiques, gastronòmiques o d'oci, i especialment les que han sigut objecte de transmissió oral, i les que mantenen i potencien l'ús del valencià.

La Festa de la Mare de Déu del Castell de Cullera reuneix totes les condicions i formulacions que l'art. 45, de l'esmentada Llei 4/1998, expresa.

La mateixa denominació de l'esdeveniment ja és clara definició de la multiplicitat d'elements que la conformen: Festes Majors, Festes Patronals de Cullera, Festes de la Mare de Déu de l'Encarnació..... Però serà en els apartats festius on podrem copsar la pluralitat de components de la celebració: elements històrics, tauleta, baixada, aurora, danses, personatges, indumentària, pràctiques i funcions de la Junta del Patronat del Santuari, imatges, esmorzars, espais,

La manifestació de gaubança per part dels veïns de Cullera, però també de les comarques del voltant i de més enllà, se'ns presenten plenes de participació i de protagonisme popular. Les pràctiques gastronòmiques, la vivència al carrer, la costant vitalitat (de dia o de nit) dels participants, la integració de l'espai (muntanya del Castell, casc urbà, marina,....) esdeven una expressió total i absoluta de vivacitat festívola d'una comunitat.

Descripció de la festa.-

La devoció a la Mare de Déu del Castell de Cullera cal datar-la des dels orígens de la cristianització amb la conquesta de Jaume I. El mateix Castell és l'espai de la devoció mariana i el trasllat de la imatge a la ciutat (la processó) que cal assumir-lo no com una rua religiosa simplement sinó com la integració d'uns fonaments tant religiosos com civils.

Per altra part, la història de la ciutat, sobre tot les incursions berberisques de Dragut, al s. XVI, afavoreixen el referent defensiu i social d'una devoció que esdevé referent històric.

Eixa conjunció religió-societat civil propicia que la vessant social, en els apartats identitaris, costumista, lúdics o d'esbarjo, i en la mesura de la desacralització social, agafe unes dimensions considerables i singulars, sense perdre les connotacions religioses però no tan agrandades com les civils.

Per això podem dir que la processó de la Mare de Déu del Castell va més enllà d'una simple processó per a convertir-se en la gran demostració de la festivitat de la ciutat i voltants. Això, no obstant, no oblida la gènesi de l'activitat.

A partir del *dissabte in albis*, dissabte de la vuitava de la Pasqua, s'inicia el gran període de les festes locals amb la *baixà de la Mare de Déu* del Castell fins a la vila. La baixada comptarà amb la exposició de *les taulettes*, amb les quals, i recordant les del *Corpus Christi*, el veïnatge donarà una mena de benvinguda a la imatge patronal. Cal assenyalar que antigament *les taulettes* eren de nombre reduïdes però que a poc a poc se superaren fins a integrar la barriada marítima ¹.

La presència de la Mare de Déu al poble genera una sèrie d'activitats, a més de *les taulettes*², que comprenen danses³, músiques, elements decoratius⁴, pirotècnia, etc.... Es coneguda la celebració de l'*esmorzar de la Canya*, que encara que darrerament hom confon amb *esmorzars actuals*, era una tradició que realitzaven un grup de veïns que *preparaven el Camí de la Mare de Déu* baixant abans que la imatge amb un canya per bastó.

Actualment *els esmorzars* s'han generat com acte multitudinari, no solament gastronòmic, que probablement siga l'acte amb més presència de totes les activitats.

Totes les activitats culminen oficialment amb la *Processó General* el dia de sant Vicent Ferrer, dilluns. La processó compta amb tota la formulació clàssica d'este tipus de comitiva (gegants, cabuts, clero, autoritats, poble pla,...) i podríem titllar-la d'acció central de les festes, almenys oficialment.

Un acte singular, derivat del protagonisme de la barriada marítima (barri de S. Antoni), és el del *Rosari de l'Aurora*, el cinquè dia de les festes. El conjunt urbà conegut com sant Antoni, espai Bega-Port, ha adquirit des de fa un centenar d'anys una rellevància específica. La imatge de la Mare de Déu ix de l'església dels Sants Joans fins acostar-se a la vora de l'aigua. És un acte multitudinari que malgrat l'hora primerenca (al voltant de les 5 de la matinada) reuneix una de les celebracions més nombroses.

El dia vuitè, dia 8 de l'estada de la imatge al municipi, encara se programaran accions de caràcter festiu, sobre tot danses i bandes de música, i a les 20'h. S'iniciarà el retorn de la Mare de Déu al Santuari finalitzant les festes amb focs artificials.

Dimensió espacial: El radi d'influència de la Festa cullerenga excedeix l'estricta marc espacial del terme municipal. Les dos comarques riberenques (Ribera Alta i Ribera Baixa del Xúquer) són espais que s'integren, en major menor proporció, en la festa fins el punt de poder qualificar-la d'ampla dimensió comarcal. I encara més enllà si tenim present l'afectació a comarques colindants com l'Horta o la Safor.

¹ És interessant remarcar que l'espai marítim, més pròxim a les Coves de Dragut, era la zona més allunyada de les celebracions locals, cosa que ha estat superada amb el protagonisme de celebracions com els "auroros".

² Existeix la Germandat de Tauletters com també l'associació de Camareras de la Virgen que acompanyen la imatge en el seu trajecte.

³ Ball dels Xinesos, dels Turcs, dels Matxaquins, dels Locos, Gitanos,

⁴ Cirialots.

Una de les raons d'eixa amplitud ve generada per la pròpia significació de la Mare de Déu del Castell de Cullera. Esta és una advocació d'ampli abast popular amb referèncis toponímiques a molts pobles més enllà de l'estricta Cullera. A Alberic, per exemple, al Barri de la Troneta existeix una ermita dedicada a la Mare de Déu de Cullera amb celebració i litúrgia singular.

Marc espacial: La Baixà de la Verge del Castell a Cullera: el marc físic de la Festa.

El marc físic per on transcorre la festa és peça essencial en la valoració que se'n puga fer perquè essencialment es tracta d'una ruta, d'un discurs, d'un camí de moltes i variades escenes, properes o llunyanes, que envolten els fets mateixos de la Festa, de la que són inseparables i que li aporten caràcter canviant, unes voltes pròxim, altres llunyà, sempre canviant.

Les primeres notícies de la festa es remunten al 1631.

Abordarem en aquest extrem una succinta descripció del recorregut de la Festa de la Baixà de la Verge del Castell des del santuari, al cim de la muntanya on te la seu la imatge de la Verge, fins el Mercat, on es situa la tauleta, per les Revoltes Noves per anar després a l'església de Sant Joan i després encetar el seguit de les Quatre Aurores.

La festa conté també una processó general del tipus Corpus valencià per tot el recinte urbà: gegants, cabuts, muixeranga, personatges de l'antic testament, torneiants, sant Vicent, la Mare de Déu.

Cenyirem aquest anàlisi a l recorregut primordial, és a dir el que comença en el Santuari i finalitza en el balcó de la plaça del Mercat, on se situa la Tauleta.

El conjunt construït al cim de la muntanya de les Raboses, integra l'ermita de caire eclecticista neobizantí, obra de l'arquitecte Joaquín María Belda⁵, de 1897, de tres naus la principal ,més alta i separada per pilars de les laterals amb cor als peus i amb un esvelt campanar sobre ell. L'imafront conjuga una portada en arc amb timpà sense entaulament i per damunt s'eleva un coronació en arc que es recolza sobre les cornises de les naus laterals produint una serliana sobre la qual puja el campanar cobert per volta esquifada amb teula vidrada.

Apegat al absis de l'església, en una sorprenent i arriscada adició constructiva, s'hi troba la Residència Franciscana de l'arquitecte Gómez Davó⁶, 1933, de factura neomodèrn, posterior, clar, al santuari de la Verge.

Este conjunt eclesiàstic està situat a l'extrem oriental de les edificacions del cim dominades per l'imponent volum del castell almohade del segle X, declarat BIC, que forma part, n'és una última baula del conjunt defensiu integrat per dues albacars; la pròxima que inclou el Castell, dit Albacar Vell, i el Nou o Segon, amb cinc torres en desigual estat, una torre octogonal tot just restaurada i altra quadrada, dita la Torre de la Reina Mora, visitable, que dona accés al conjunt

La guerra del Francès i la posterior Carlina, en el XIX, suposà la construcció d'un fortí en substitució de la Torre Major del Castell.

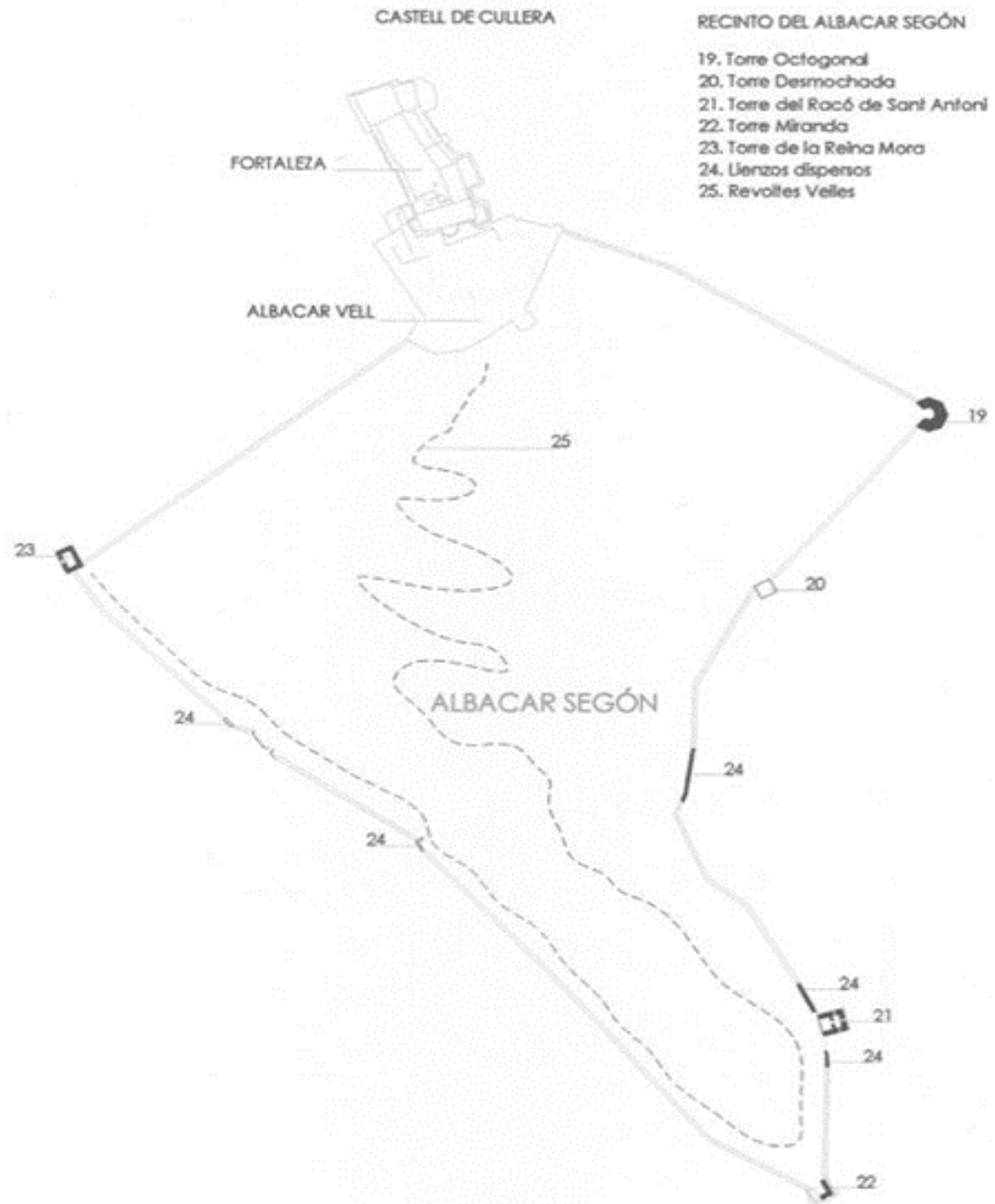
⁵ La arquitectura del eclecticismo en Valencia" Daniel Benito Goerlich. Ayuntamiento de València 1983

⁶ Guía de Arquitectura de la provincia de Valencia" ICARO. CTArquitectos de Valencia 2002

Vista de les Revoltes Noves, del Castell, del Santuari de la Verge i de la Torre de la Reina Mora

Les Revoltes Velles, de les que no queden més que les restes arqueològiques, eren el camí històric de pujada al Castell i fou en 1860 quan varen ser traçades i executades des Revoltes Noves, un ziga-zaga del tipus calvari de notable valors plàstics, ornat de casalicis divuitescos, de admirable factura, bastits al final del XVIII, amb llegendes gravades en la pedra picada i que abans estaven situats en la part baixa de les Revoltes Noves, molt agrupades, i ara es troben en cada colze del calvari.

Restes i torres de l'Albacar Segon i Casalici de les Revoltes Noves

Cal dir que el grup format per les edificacions descrites gaudeix d'una qualitat paisatgística i històrica ben notable assolida per l'adició d'arquitectures tan diverses que recorren gairebé deu segles fent-ne una mena de secció transversal del temps.

El paisatge llunyà que s'albira des del cim pertany al catàleg de vistes d'altíssim nivell estètic: la mar per l'est, el Xúquer al sud en segon terme, en tercer els arrossars i com a fons d'escena la serra de les Agulles i el Montgó.

El final de la Baixà, o almenys la part inicial i essencial, finalitza en arribar al recinte que ocupa el Mercat Municipal, on se situa la Tauleta, peça primordial de la Festa.

El Mercat, obra del prestigiós arquitecte Luis Ferreres⁷, de 1897, és model higienista format per 4 pavellons aïllats ordenats segons una creu grega amb un motiu de jardineria romàntica al bell mig, aixecats en maó i pedra picada amb sostres de fosa de ferro i teula ceràmica, cada u destinat a un producte, carn, peixat, verdures i pa, de factura eclèctica classicista, de forta arrel racionalista i acadèmica. L'autor deixà empremta urbanística tant en València com a urbanista projectant el pioner "Plano del Ensanche"⁸ de 1887, com a Cullera on va projectar el primer eixample, la coneguda via Diagonal cap a la mar.

⁷ "La arquitectura del eclecticismo en Valencia" Op. cit

⁸ "Valencia 1874-1959" Alberto Peñín ETSA 1978

El Mercat està catalogat com a Be de Rellevància Local.

Plano de planta baixa del Mercat Municipal

Accés a una de les naus del Mercat

El fons d'escena del discurs arquitectònic i paisatgístic està format per dues araucàries centenàries d'un port gegantí catalogades com arbres monumentals i que fan una cloenda excepcional.

El marc físic que hem estat descrivint no és tan sol un discurs arquitectònic i paisatgístic de gran nivell sinó que és el marc, l'escenari, on es du a terme la Festa, la representació, i com la resta d'elements té fortes arrels populars i religiosos, i és per tant part de la celebració.

Temporalitat: El calendari de la festa abasta del dissabte de la huitava de Pasqua (*dissabte in albis*) fins al diumenge següent.

Cal tenir present que en este període s'inclou una festivitat tan popular en tot el territori valencià com el dia de sant Vicent Ferrer (dilluns següent a la setmana pasqüera). Això propicia que la Baixà i la permanència de la Maredeu al poble s'unisquen amb la celebració vicentina, generant un novenari de dies, gens habitual entre les commemoracions tradicionals.

A més a més el període primaveral l'acosta a una de les tradicions festives valencianes més conegudes: les falles. Però dins el global temporal, la dimensió de la Festa de la Maredeu del Castell adquireix una dimensió comunal singular. El fet de la presència de la Maredeu a la població contribueix a que tot l'espai (castell, esglésies, tauleta, marina,...), en un període concret (acomboiat d'altres festivitats pròximes) siga contemplat com la data principal de les tradicions festives.

Historicitat i evolució: A l'inici del segle XVII trobem les primeres referències a actes religiosos i rituals socials al voltant de la Mare de Déu del Castell. Com s'assenyala en la completa Resolució de la Conselleria de Cultura, en la que se formalitza l'expedient de declaració de Bé d'Interés Cultural: *...en l'àmbit de la cultura festiva i també dels ritus litúrgics, hem de considerar l'evolució que ha patit aquesta festa en honor de la Mare de Déu.....Comprendre que la celebració a Santa Maria acaba tenint més importància local almarç.....*

Les activitats i tradicions primeres s'han enriquit amb l'aparició d'activitats (tauletes, cambres, danses, personatges, indumentària, protagonisme del Patronato del Santuario de Nuestra Señora del Castillo de Cullera,.....) però sobre tot per la presència i quefers del veïnatge. L'assistència a les activitats religioses s'acompanya amb les multitudinàries manifestacions gastronòmiques (especialment esmorzars) o acostament a les funcions a la marina.

CONCLUSIONS:

- 1.-** La festa de la Mare de Déu del Castell de Cullera presenta un ampli ventall de manifestacions religioses, identitàries, artístiques, gastronòmiques,.... que la converteixen en rellevant mostra del ric patrimoni immaterial del territori valencià, tot i que la seua influència espacial abasta més enllà de l'estricta marc municipal.
- 2.-** Algunes de les vessants de la Festa, històriques o etnogràfiques, no solament presenten característiques singulars sinó són d'una originalitat remarcable.
- 3.-** Un aspecte, en el que les autoritats civils i religioses caldria tingueren present, és la forta dessacralització (laïcisme cada dia més evident. L'esbarjo, tal com hem assenyalat, és la característica probablement més multitudinària de la Festa, però seria convenient no oblidar les arrels i la gènesi de la celebració.
- 4.-** El Consell Valencià de Cultura estima que la *Festa de la Mare de Déu del Castell de Cullera* presenta una sèrie de valors patrimonials (etnogràfics, folklòrics, històrics, religiosos, gastronòmics, cívics, socials,.....) que, d'acord amb la Llei 4/1998, del patrimoni cultural valencià, reuneix les condicions per tal de ser declarada Bé d'Interès Cultural Immaterial (B.I.C.i.).

Este informe es lliurarà a la Conselleria de Cultura, peticionària del mateix, al protocol habitual i a l'ajuntament de Cullera.